

Helynévmintázatok a középkori Magyarország területén

Akadémiai doktori értekezés összefoglalója

Debrecen, 2024. 308 lap

Opponensek: Agyagási Klára, Forgács Tamás, Juhász Dezső

Védés: 2025. július 3.

RÁCZ ANITA

Debreceni Egyetem, Debrecen

Absztrakt

A disszertáció közvetlen célja, hogy a Kárpát-medence keleti részén fekvő, természetföldrajzi sajátosságok által meghatározott, négy jelentős folyó (Sebes-Körös, Vissz-Szamos, Maros, Kis-Küküllő) vízgyűjtő területe által kijelölt három nagy térség (Sebes-Körös mente, Szamos mente, Maros és Kis-Küküllő mente) korai ómagyar kori névanyagát funkcionális szempontú elemzés alá vonva meg-rajzolja e területek névmintázatait. A vizsgálat során alkalmazott újabb módszerek, a relatív kronológia és a történeti helynév-rekonstrukció lehetőséget adtak arra, hogy e munka a történeti helynév-tipológia mára már vitatott kronológiai kérdéseihez újabb ismeretekkel szolgáljon, illetve arra, hogy bizonyos korábbi helynév-etimológiákat felülvizsgáljon. Mindezen vizsgálatok legfőbb tudományos hozadéka pedig az, hogy a név- és nyelvtörténeti tanulságokon keresztül a Kárpát-medence korai történetének még ma is homályos nyelvi-etnikai kérdéseinek tisztázásához is hozzájárulhat.

Kulcsszavak: történeti helynév-rekonstrukció, történeti helynév-tipológia, relatív kronológia, településnevek, nyelvi térszerkezet, névmintázatok, középkor, történeti helynévkutatás.

Toponymic patterns in medieval Hungary

A summary of an academic doctoral thesis

ANITA RÁCZ

This dissertation's main aim is to delineate the toponymic patterns of three major regions in the eastern part of the Carpathian Basin – defined by natural geographical features and demarcated by the catchment areas of four significant rivers (Sebes-Körös, Upper Szamos, Maros, and Kis-Küküllő) – through a functional analysis of their early Old Hungarian onomastic material. The application of more recent methods to the investigation, such as relative chronology and historical place-name reconstruction, ensures this work contributes new insights to the still-debated chronological questions of historical place-name typology, as well as reconsidering selected earlier place-name etymologies. The chief scholarly contribution of all these inquiries lies, through the lessons of name and language history, in clarifying linguistic and ethnic issues relating to the Carpathian Basin's early history.

Névtani Értesítő 2025. 47: 217–233.

Keywords: historical place name reconstruction, historical place name typology, relative chronology, settlement names, name clusters, Middle Ages, historical toponomastics.

1. A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása. A magyar nép korai történetének, a Kárpát-medencében való megtelepedésének és kora középkori viszonyainak vizsgálatában a történeti források által megőrzött, magyar nyelven lejegyzett helyneveknek kiemelkedő jelentősége van, annál is inkább, hogy hosszú időn át az ún. szórványemlékek adják a magyar nyelv legjelentősebb, írásban fennmaradt nyelvi forrásait. Ezt ismerte fel a 19. században a történész- és nyelvésztársadalom több jeles képviselője, akik a magyar nyelv e lexikális rétegének vizsgálata során megalapozták egyfelől a tudományos igényű helynév-etimológiát, másfelől pedig a magyar történeti helynév-tipológiát. E tudományterületek részletes kidolgozására a 20. század első harmadában került sor. A tipológiában a magyar településnevek típusait strukturális és szemantikai sajátosságok alapján állapították meg, illetve e típusokhoz kronológiai jellemzőket is társítottak. Az így kialakított rendszerleírást és annak településtörténeti konzekvenciáit a tudós társadalom a 20. század utolsó harmadáig fenntartás nélkül elfogadta.

A névrendszer elemeinek tipológiai elemzése, döntően pedig a névetimológiai kutatások eredményei nagy hatással voltak a Kárpát-medence honfoglalás utáni etnikai képének megrajzolására is. A kutatásban elért eredményekre vonatkozóan azonban a 20. század hetvenes éveitől szórványosan már kritikai észrevételek és pontosítások is napvilágot láttak, amelyek főképpen a rendszerben megállapított kronológiai viszonyokat, az egyes névtípusok megjelenésének és produktivitásának kronológiai határait, illetve az ún. kormeghatározó értéküket érintették. Ezek a felismerések a rendszer kiigazítását, a megállapítások további korrekcióját tették szükségessé.

Az elődök által elért eredmények felülvizsgálatához nagy segítséget jelent a digitális kultúrának az utóbbi évtizedekben történt ugrásszerű fejlődése, amelynek következtében egyfelől jelentős mértékben nőtt a hozzáférhető források száma, másfelől pedig általa a korábbiaknál jóval nagyobb méretű névkorpuszok kezelésére is lehetőség nyílt. Emellett az elmúlt évtizedben olyan újabb vizsgálati módszerek kimunkálása is megtörtént, mint a történeti helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia, amelyek a helynévanyag differenciáltabb megközelítésével lehetővé teszik az eddig elért eredmények felülvizsgálatát, és alkalmazásukkal újabb ismeretekre is szert tehetünk a magyar nyelv- és névtörténetre vonatkozóan, áttetelezen pedig a magyarság történetére nézve is. Dolgozatomban e módszerek alkalmazásával szeretnék magam is hozzájárulni a névtörténet korábbi megállapításainak pontosításához, a magyar nyelv- és névtörténeti ismeretek további gyarapításához. Konkrét elemzések révén kívánom igazolni az általam alkalmazott módszertan általános érvényességét is.

Munkám közvetlen célja, hogy a Kárpát-medence keleti részén fekvő, természetföldrajzi sajátosságok által meghatározott, négy jelentős folyó (Sebes-Körös, Vissz-Szamos, Maros, Kis-Küküllő) vízgyűjtő területe által kijelölt három nagy térség (Sebes-Körös mente, Szamos mente, Maros és Kis-Küküllő mente) korai ómagyar kori névanyagát funkcionális szempontú elemzés alá vonva megrajzoljam a névmintázataikat. A vizsgálat során alkalmazott, fent említett újabb módszerek (a relatív kronológia és a történeti helynév-rekonstrukció) lehetőséget adtak arra, hogy a történeti helynév-tipológia mára már vitatott kronológiai kérdéseire újabb ismeretekkel szolgáljak, illetve arra, hogy bizonyos korábbi helynév-etimológiákat felülvizsgáljak. Mindezen vizsgálatok legfőbb tudományos hozadéka pedig az, hogy a név- és nyelvtörténeti tanulságokon keresztül a Kárpát-medence korai történetének még ma is homályos nyelvi-etnikai kérdéseinek tisztázásához is hozzájárulhat.

2. Az elvégzett vizsgálatok rövid leírása

2.1. Elméleti alapvetés és tudománytörténeti előzményei. A magyar tudományosság érdeklődése a helynevek iránt kezdetben elsősorban a történeti forrásértékük kapcsán nyilvánult meg, a Kárpát-medence helyneveinek vizsgálatával a térség történeti viszonyait kívánta mind jobban megismerni. Ez a 19. században elindult folyamat jórészt a Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén a Magyar Tudományos Akadémia törekvéseihez kapcsolódott. A Társaság az általa kiírt névgyűjtési és névfejtési pályázatokkal, a helynevek ügyében tevékenykedők támogatásával alapvetően járult hozzá a helynevek vizsgálatának a magyar tudományosságra való beemeléséhez. TELEKI JÓZSEF a század elején a magyar nyelv egy olyan korszerű szótának a megalkotását szorgalmazta, amelyben mint speciális szócsoporthoz, a személy- és helyneveknek is szerepelniük kellene. A század közepén RÉVÉSZ IMRE szótárszerűen összeállított helynévközlést adott közre, amely közel 1300 helynevet már lokalizálva mutatott be, ugyanakkor felismerte nyelvtörténeti jelentőségüket, történeti forrásértéküket is, elméleti fejtegetéseiben pedig rámutatott a néveredet vizsgálatának fontosságára is. E század névkutatásában kiemelkedő szerepe volt PESTY FRIGYES-nek, aki egy országos helynévgyűjtő munka megszervezésével máig az egyik legnagyobb jelentőségű helynévtár (63 kötetnyi, több mint 30 000 oldalas, kéziratban lévő anyag) összeállítását tette lehetővé. Mindemellett arra is figyelmeztetett, hogy a helynevek vizsgálata a nyelvtudomány és a történettudomány közös feladata, s e tudományok képviselőinek összefogásában látta a helynévvizsgálatok eredményességének, tudományos megalapozottságának a zálogát.

A 19. században a nyelvi vizsgálatok oldaláról szinte kizárólag a nevek eredetével foglalkoztak a tudós elődök. Az etimológia mint tudományterület azonban igazából a 20. század első harmadában vált a magyar tudományosság, a magyar nyelvtudomány fontos, kidolgozott területévé. Ekkor látott napvilágot MELICH JÁNOS A honfoglaláskori Magyarország (1925–1929) című műve, amelyben a nem magyar eredetű helynévkincs – azaz a jövevény helynevek – etimológiai megfejtését tűzte ki célul. Fő feladatának ezzel a Kárpát-medence honfoglalás kori nyelvi-etnikai képének rekonstrukcióját tekintette.

Hasonlóan történeti kérdések megválaszolására irányultak KNIEZSA ISTVÁN kutatásai, amelyek két nagy hatású munkában öltöttek testet. A Magyarország népei a XI.-ik században (1938) közvetlenül MELICH törekvéseihez kapcsolódott, a Keletmagyarország helynevei (1943–1944) című műnek pedig az volt a célja, hogy leírja az ország keleti vidékének, így Erdélynek és közvetlen nyugati határterületeinek a névrendszerét. Elemzése során azonban a 15. század előtről származó, általa feldolgozott forrásanyag alapján nem csupán ezt a regionális névrendszert jellemzi, hanem egyúttal megalapozta azt a nagyhatású elméleti keretet, amit történeti helynév-tipológiának nevezünk. Mindemellett arra a szempontokra is figyelt, amely a történeti indíttatású helynévvizsgálatokat a kezdetektől motiválta: a helynevekből településtörténeti, etnikumtörténeti következtetéseket is levont.

Az etimológiai kutatások mellett a magyar helynévtörténeti vizsgálatok másik fontos vonulata ezt követően a történeti helynév-tipológia kutatási módszereire irányult. A kutatók elsősorban a településnevek nyelvi vallomásától remélték a letelepedés, illetve a Kárpát-medence nyelvi-etnikai viszonyainak tisztázását. Ennek érdekében a településnevek nyelvi sajátosságaira kezdtek fokozott figyelmet fordítani. A korai településnevek rendszerszerűségét

helyezték a vizsgálatok középpontjába, s ez alapján szemantikai és strukturális településnév-típusokat állapítottak meg. E kutatások eredményének főképpen etimológiai területen és kronológiai vonatkozásaiban elengedhetetlen felülvizsgálatát a történettudós KRISTÓ GYULA (2000) mellett a nyelvtudományban elsősorban BENKŐ LORÁND szorgalmazta. Dolgozatom leginkább e két, a magyar helynévtörténeti kutatásokat alapjaiban meghatározó tudós munkásságához kapcsolódik szorosabban.

Vizsgálataim közelebbi elméleti keretét az a helynévelemzési módszer jelenti, amelyet HOFFMANN ISTVÁN dolgozott ki *Helynevek nyelvi elemzése* című művében (1993). Ez a leírási keret többféle helynévtípus szinkrón és diakrón vizsgálatára egyaránt alkalmas, egységes szemlélettel és fogalmi hálóval rendelkező elemzési modell. A modell funkcionális szemléletű, amely a helyneveknek az egymással összefüggésben lévő szinkrón (funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai jellemzőket elemző) és diakrón (az elnevezés kialakulását és időbeli változását elemző) szempontú vizsgálatát végzi el, emellett rendszerszerűségében új, eddig nem használt alapfogalmakat vezet be. E funkcionális szempontú helynévelemzési modell az alapja munkám településnév-elemző fejezeteinek.

A helynévkutatás interdiszciplináris jellegű tudomány, és noha számos szállal kapcsolódik más tudományokhoz (történettudomány, történeti földrajz, néprajz stb.), nem azok segédtudománya. Értelmezésem szerint egyes tudományok kölcsönös és egyenrangú viszonyban állnak egymással, s az általuk önállóan elért eredményeket egymásra vetítve vizsgálataikat kölcsönösen segíthetik. Munkámban ezt a kölcsönös viszonyrendszert is igyekeztem bemutatni, elkerülve azokat a buktatókat, amelyeket a tudományközi vizsgálatok gyakran felszínre hoznak.

Dolgozatom módszertani szempontból is új alapokon nyugszik. Míg ugyanis a hagyományos helynév-etimológiai kutatások konkrét vizsgálatok révén gyakran csak az éppen vizsgált egyedi névelőfordulásra koncentráltak, az adat nyelvi környezetét, illetve a névnek a teljes történetiségében felbukkanó alakjait figyelmen kívül hagyták, az általam alkalmazott módszer éppen ezekre a körülményekre fókuszál. Az utóbbi évtizedben kikristályosodott történeti helynév-rekonstrukció módszere ugyanis azon az alapelven nyugszik, hogy egy-egy helynevet mindig a korábbi és későbbi megjelenéseinek sorába beillesztve kell értelmezni, hiszen az így megmutatkozó nyelvi változások, különböző típusú eltérések alapvető fontosságúak lehetnek a további következtetések levonásához. A névrekonstrukciós eljárás a kronológiai sajátosságok vizsgálata során nagy hangsúlyt fektet többek között a név alaki rekonstrukciójára, így a hangtörténeti, a lexikális-morfológiai, valamint a funkcionális-szemantikai sajátosságainak az elemzésére. Emellett a denotatív jelentésnek, a lokális körülmények lehetőség szerint pontos feltárásának, valamint a névrendszer-tani beágyazottság vizsgálatának is meghatározó jelentőséget tulajdonít. Dolgozatom névelemzéseinek ez a módszer jelenti tehát az alapját, kiegészítve a relatív kronológia módszerével.

A hagyományos történeti helynév-tipológia egyes névtípusokhoz (pl. a törzsek nevéből alakult vagy az *-i* képzős helynevek) előfordulásuktól függetlenül határozott kronológiai értéket rendelt. E módszer hibás elméleti alapjait, így tarthatatlanságát többen is igazolták (KRISTÓ 2000, HOFFMANN–TÓTH 2016). Az egyes névtípusok produktivitásának, divatjának a vizsgálata, a magyar helynévrendszer kialakulásának és változásának leírása a funkcionális nyelvszemlélet alapvető követelményeinek megfelelően csakis a ténylegesen előforduló adatokból kiindulva lehetséges. Ez akkor is így van, ha tudjuk, hogy az egyes, egyedi elnevezéseknek a forrásokban való megjelenése esetleges. Mindezek miatt a hagyományos (abszolút)

kronológia helyett a relatív kronológiát célszerű alkalmaznunk. Az egyes településnév-típusok relatív kronológiai vizsgálatának alapjául a településnevek fennmaradt adatai szolgálnak, amelyek között kiemelt szerepe az első említésnek van. Nyilvánvaló azonban, hogy a nevek első előfordulása meglehetősen ritkán eshet egybe a keletkezésük idejével, amiről inkább csak kivételesen tudósítanak a források. Ez a véletlenszerűség azonban az egyes névgyedeket, azaz az egyes helynévtípusok képviselőit egyformán érinti. Ebből következően, ha a különböző névtípusokhoz tartozó névadatok száma megfelelően nagy, abban az esetben a különböző településnév-típusok egymáshoz viszonyított kronológiája helytállóan jellemezhető. A relatív kronológia módszerét több tanulmányban dolgoztam ki, igazolva, hogy a településnevek különböző szerkezeti és szemantikai típusai egymáshoz viszonyítva határozott időbeli viszonyokat mutatnak. Munkámban a településnevek kronológiai sajátosságaira vonatkozó vizsgálatokat e módszert alkalmazva végeztem el, és rajzoltam meg az egyes, fentebb említett térségek névmintázatát.

Valamely térség helynév-mintázatának, nyelvi-onomasztikai térszerkezetének azt a képet tekinthetjük, amelyet az ottani névállomány komplex vizsgálata révén felvázolhatunk.

A névmintázat-vizsgálat tulajdonképpen nem újkeletű eljárás, lényegében ilyen jellegű elemzést végzett MELICH (1925–1929) és KNIEZSA (1938) a fentebb említett munkájában is. A helynevek területi elterjedtségének jellegéből mindketten a kora középkori Kárpát-medencére vonatkozó etnikum- és településtörténeti következtetések levonására vállalkoztak. Kutatásuk közös jellemzője, hogy az adott kort statikusan vizsgálták, tekintet nélkül a névrendszer bármilyen változására. Az efféle statikus nézőpont helyett sokkal célszerűbb és realisabb a névrendszerre mint változékony struktúrára tekinteni, és jellemzését ennek megfelelően a maga dinamikájában, időbeli mozgásában és az ezzel együtt járó változékonyságában megadni.

A névmintázatok vizsgálatának egyik elsődleges kérdése a magyar–nem magyar helynévkincs viszonyának bemutatása. Egy-egy térség nyelvi képét, nyelvi térszerkezetét, nyelvi képének változását elsősorban ennek alapján rajzolhatjuk meg, és vázolhatjuk fel az ott használatban lévő magyar helynévállomány jellegzetes nyelvi vonásait, helynévmintázatát. Én magam disszertációmban arra vállalkoztam, hogy – főképpen e vizsgálati módszer relevanciáját igazolandó – néhány kisebb térségre vonatkozóan végezzem el az elemzést. Vizsgálatomhoz három olyan, a Kárpát-medence keleti részén fekvő nagyobb kiterjedésű területet jelöltem ki, amelyek gerincét – mint figyelembe vehető természeti tényezők – jelentősebb folyók alkotják: a Sebes-Körös völgyét; a Szamos folyó mentét; és Dél-Erdélyben a Maros, illetve a Küküllő mentét. Vizsgálatom során e térségek (s az ezeken belül megállapított kilenc régió) településnév-korpuszának többszempontú nyelvi elemzését előbb külön-külön végeztem el, majd az eredményeket egymással összevetve rajzoltam meg a régiók nyelvi-onomasztikai térszerkezetét és helynévmintázatát.

2.2. Keletkezés- és változástörténeti vizsgálatok. Munkámban a fent említett relatív kronológia és a történeti helynév-rekonstrukció komplex elemzési módszerével írtam le a három vizsgált térség kilenc régiójának helynévrendszerében lezajlott keletkezés- és változástörténeti folyamatokat. Ennek során az egyes régiók településneveinek nyelvi-etimológiai, térbeli és kronológiai sajátosságait figyelembe véve rajzoltam meg a régiók névmintázatát.

2.2.1. A Sebes-Körös völgye. A térséget meghatározó *Körös* nevét illetően a kutatók egyetértének abban, hogy az a Kárpát-medence legrégebbi víznévrétegéhez tartozik. Az elnevezés eddigi megfigyelt kísérleteit megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy az óeurópai

néveredeztetés kronológiai vonatkozásai, a név koraisága és a töben szereplő köznév bizonytalan, nyelviileg pontosabban nem azonosítható volta következtében a víznévnek nem tulajdoníthatunk etnikai azonosító szerepet a magyar nyelv Kárpát-medencebeli megjelenését megelőző időre vonatkozóan. De több kérdés merülhet fel a kutatók által ma már egységesen elfogadott szláv közvetítés kapcsán is. Az egyes folyóágak megnevezései ugyanakkor részben új megvilágításba kerültek a vizsgálatok révén.

A térségben a természeti, főképpen a vízrajzi és a domborzati viszonyokat alapul véve négy kisebb terület különíthető el: a Sebes-Körös folyásának alsó és felső szakasza, illetve a két szakasz jobb és bal parti vidéke. E négy területi egység meghatározásakor a természetes határvonal kijelölése magától értetődő volt: az északi és a déli irányban egyaránt a Sebes-Körössel lényegében párhuzamosan futó két folyó vízválasztója tölti be ezt a szerepet. A Sebes-Köröstől északra fekvő régiók határa a Berettyó folyó vízgyűjtő területéig húzódik, a déli régiók pedig a Fekete-Körös vízgyűjtőjének vonaláig terjednek ki. A vizsgált nyugati és keleti régiók természetes határát a Sebes-Körös alsó szakaszának azon részénél volt célszerű megvonnom, ahol az alföldi jellegű terület véget ér, míg a felső szakasz keleti végét délen a hegyvidék, északon a magasabb dombvidék előtt húzódó völgyterület jelenti, amely egyúttal a Sebes-Körös vízgyűjtőjének a határa is.

A települések száma a jobb part alsó (AÉ) és felső (FÉ) folyása mentén kiegyenlített (43 : 39), kicsivel nagyobb különbség tapasztalható a bal part alsó (AD) és felső (FD) folyása mentén (73 : 58). A településnevek száma a jobb parton az alsó és felső folyás mentén fekvő települések tekintetében kiegyenlített (67 : 67), a bal parton azonban a települések, így a névalakok száma is nagyobb (120 : 85). Területére nézve a három térség nagyjából azonos méretű (450 km² : 450 km² : 550 km²); e szempontból a balparti alsó térség (750 km²) tér el jelentősebben a többitől.

Az egyes régiók helynévmintázatának felrajzolásakor fontos szerepe van a nevek nyelvi hátterének, a nyelvi térszerkezet-vizsgálatának, vagyis a magyar és a nem magyar eredetű nevek elkülönítésének, illetve ehhez szorosan kapcsolódva a nem magyar etnikumra utaló elnevezések elemzésének. E vizsgálatok eredményeként a korábban említett újabb módszerek alkalmazásával néhány jövevénynév korábban egységesen elfogadott etimológiája is újabb megvilágításba került.

A) A Sebes-Körös alsó folyásának északi régiójához tartozó települések neveinek nyelvi eredetbeli rétegeit elemezve az tapasztalható, hogy közöttük csupán egyetlen biztosan nem magyar – a szakirodalom szerint szláv, véleményem szerint inkább ismeretlen – eredetűvel számolhatunk (*Zomlin*), de a bizonytalan származtatások esetében is csupán a többféle magyar eredet lehetősége vetődik fel. Közismert, hogy egy terület legrégebbi, legkevésbé változékony rétegét a nagyobb vizek nevei jelentik. Ezt látva fontos az a megállapítás is, amely szerint a térségben az ómagyar korból ismert, a Körösnél kisebb vízfolyások elnevezése kivétel nélkül a magyar nyelvből eredeztethető. A településnevek között nem magyar népek jelenlétére – de a magyar nyelvben keletkezett, tehát egyúttal a magyarság jelenlétére is utaló névformával – a *Csehi* ~ *Csehtelek*, *Besenyő*, *Böszörmény*, *Nempti* és az *Orosztelek*, *Tóttelek* elnevezések utalhatnak. Az etnonimára visszavezethető településnevek esetében azonban nem mindig tudható a tényleges, közvetlen névadási motiváció, ugyanis a népnevek egy jó része a korban személynévként is használatban volt, így egy-egy népnévi lexémát tartalmazó településnév közvetlenül akár személynévre is visszavezethető. Az azonban bizonyos, hogy a végső forrása e neveknek is az etnonima volt, amely így (igaz, közvetetebben, de) mégiscsak a megnevezett etnikum egykori jelenlétére utalt.

B) A Sebes-Körös alsó folyása déli területén a kora középkori forrásokban feltűnő településnevek között egyetlen biztosan nem magyar eredetű névvel sem számolhatunk. A régió mikro-nevei az egyetlen ismeretlen olvasatú és eredetű (*Zyngey*) kivételével a magyar nyelvből eredeztethetők. Népnévi eredetű elnevezés az *Orosz* ~ *Oroszi*, *Székel* ~ *Székeltelek*, *Besenyő* ~ *Besenyőtelek* és *Tóti*.

C) A Sebes-Körös felső folyásának északi régiójában adatolható településnevek között mindössze egyetlen – kései adatolású – idegen eredetű, szláv etimonú településnév (*Derna*) található. A magyarság közé később betelepülő népekre az etnonimából alakult *Olaszi*, *Tóttelek* ~ *Tóttelke*, *Oláhtelek* ~ *Oláhtelke*, *Tótfalu*, illetve az idegenek által magukkal hozott, névköltöztetéssel a magyar névrendszerbe került *Vélen*ce neve utal. A korszakból ránk maradt gyér számú mikronév mindegyike a magyar nyelvből magyarázható.

D) A Sebes-Körös felső folyásának déli régiójában két biztosan nem magyar (szláv és román) eredetű településnévvel számolhatunk (*Bertény*, *Pestere*), a bizonytalan származtatások esetében pedig e régióban is inkább a többféle magyar eredet lehetősége vetődik fel, semmint a névátvétel valamely idegen nyelvből. Idegen etnikumra az *Úz* és a *Csehi*, illetve a másodlagos alakulású *Oláhbáród*, *Oláhlugas*, *Oláhkakucs* és *Oláhjenő* településnevek utalnak. Ebből a térségből a többi bihari régióval összehasonlítva igen gazdag mikronévi anyag maradt fent. Ezek az elnevezések két bizonytalan (*Neresz*, *Serges*), illetve egy ismeretlen olvasatú és eredetű (*Yhoulligotora*), azonosíthatatlan névtől eltekintve magyar etimológiájuk.

2.2.2. A Szamos völgye. A Szamos folyó elnevezése a Körös névéhez hasonlóan a Kárpát-medence ősi, óeurópai vízneveinek egyike, amely legalább az ókortól létezhetett. A Szamos víznév eredetmagyarázatait áttekintve egyértelműnek látszik, hogy – koraisága ellenére – belőle a Kárpát-medence honfoglalás előtti, a magyar nyelv megjelenését megelőző korszakának nyelvi-etnikai viszonyaira ugyanúgy nem következtethetünk, ahogyan erre a Körös esetében sincs mód, ugyanis valójában ismeretlen az elnevezés kialakulásának kronológiája, de nem ismerjük egyértelműen a névalkotó lexémát és annak pontos nyelvi eredetét sem. Az egyes folyóágak magyar neveinek eredetét – pl. a vitatott *Vissz-Szamos* esetében – azonban itt is pontosítani tudtam.

A Szamos és annak mellékágai a középkori Magyarország keleti részén több vármegye területét is érintették. E vidéken a névtörténeti vizsgálat alá vont régiók természetes határát Kolozs és Doboka vármegye területén a Szamos vízgyűjtője határozza meg. A térség első régióját Doboka vármegye nyugati felén jelöltem ki (Doboka régió). A terület kiterjedésének határa keletről a Vissz-Szamos folyó maga, nyugatról a vízgyűjtő területének a természetes határa, északról és délről a vármegyehatár, amely lényegében a bal oldali mellékvizek vízválasztó vonalaival esik egybe. A térség másodikként vizsgálat alá vont régiója Kolozs megye nyugati részén található (Kolozs régió). Kiterjedését keletről a Vissz-Szamos folyása, északról, nyugatról és délről a folyó vízgyűjtő területének határa jelöli ki. A harmadik megvizsgált régió Doboka és Kolozs megye területén észak–déli irányban húzódik (Kolozs–Doboka régió). A régiót nyugatról a Szamos folyása határolja, keletre a folyó természetes vízgyűjtő területét foglalja magába.

A Szamos völgyi három régió településszáma kiegyenlített (55 : 60 : 61), a településneveket illetően Doboka és Kolozs régió áll egymáshoz közelebb (71 : 74), míg Kolozs–Doboka régióban kissé nagyobb a településszám (88). Területére nézve két régió (Kolozs, Kolozs–Doboka) nagyjából azonos méretű (680 km² : 770 km²), a harmadik régió (Doboka, 490 km²) azonban jelentősebben eltér a többitől.

A) Doboka régióban adatolható településnevek között egy olyan elnevezés található, amely biztosan szláv eredetű (*Ugróc*), további kettő (*Ónok*, *Eszmény*) véleményem szerint kevésbé biztosan sorolható ebbe a csoportba. Egy további név (*Esküllő*) eredete nem tisztázott. A korai ómagyar korból itt fellelhető mikronevek között ugyancsak találunk szláv nyelvben keletkezett vízneveket (*Orbó*, *Lóna*). Az e vízfolyások mellett fekvő települések metonímiával alakult azonos alakú neve azonban már magyar eredetűnek tekintendő. A magyar népesség közé betelepülő szláv lakosságra utalhat az etnonimából alakult *Cseh*, illetve *Tótör* elnevezése.

B) Kolozs régióban a kora középkori források által megőrzött településnevek között ugyancsak egyetlen kétségtől idegen eredetű megnevezést találunk, a *Szelecse* nevet. A mikronevek között azonban több szláv eredetű elnevezés is feltűnik: *Szomordok* és *Lóna* települések a mellettük folyó patakról kapták nevüket, e víznevek szláv eredetűek. Ugyancsak szláv eredetű név rejtezik a magyar *Gorbó pataka* víznév előtagjában, és szláv eredetű domborzati névre megy vissza a forrásokban csupán településnévként adatolható *Gerecse* elnevezés. A térség többi mikroneve a magyar nyelvben jött létre. Idegen, szláv etnikumra utaló népnév két elsődleges alakulású településnévben (*Bolgár*, *Tótfalu*) szerepel. Másodlagosan alakult településnevek jelzői névrésze későbbi román és szász betelepülőkre utalt (*Oláhfenés*, *Szászfenes*).

C) Kolozs–Doboka régió településnevei között csupán egyetlen biztosan idegen eredetű név szerepel (*Palatka*), de egy másik esetben (*Kályán*) is felmerült a szláv eredet gyanúja. Ez utóbbi esetben a névkörnyezet miatt véleményem szerint ugyanolyan vagy nagyobb valószínűséggel jöhet szóba a személynévből magyarázható magyar eredet is. A Szamos völgyének és mellékvizeinek az erre a területre eső részén csakis magyar eredetű mikroneveket tudunk adatolni a korai ómagyar korból. Idegen etnikum megtelepedésére utaló népnévvel alakult településnevek ebben a régióban a korszakban nem adatolhatók.

2.2.3. A Maros és a Kis-Küküllő völgye. A *Maros* folyó neve ugyanahhoz az ősi óeurópai névréteghez tartozik, amelybe a *Körös* és a *Szamos* neve is sorolható. Az elnevezés már az ókortól adatolható, a magyar nyelvbe szláv közvetítéssel kerülhetett, ám a magyar–szláv érintkezések pontosabb lokalizálására ugyanúgy nem ad lehetőséget, ahogyan a fentebb tárgyalt folyók neve sem, mert a magyarok a víz hosszú folyása mentén bárhol átvették a nevet az ott talált szlávstágtól.

A *Küküllő* folyó neve méretéből következően bizonyára szintén régibb helynévi rétegbe tartozik, ám a kutatók az eddig vizsgált régiók központi szerepű vízfolyásaitól eltérően nem az indoeurópai víznévréteg tagjaként tartják számon. Eredetét a magyar és a bolgár-török nyelvben keresték, a magyarban több lexémát is gyanúba hozva. E magyarázat-kísérleteket áttekintve azonban a *Küküllő* nevének eredetét egyelőre bizonytalannak kell tekintenünk azzal, hogy a homályos kérdések tisztázása leginkább a magyar származtatás terén igényel további vizsgálatot. A *Küküllő* két ágának, a Kis- és Nagy-Küküllőnek a megjelölésére szintén használhatták a *Küküllő* megnevezést is, de bizonyosan a közös alsó szakaszon nevezhették így eredetileg.

A térségben vizsgált települések két, nyugat–keleti irányból szomszédos vármegye területén találhatók: a Maros völgye Erdélyi Fehér vármegye alsó részén, a Kis-Küküllő völgye Küküllő vármegyében. A Maros és a Kis-Küküllő völgyének két vizsgált régiója közül az első Erdélyi Fehér vármegye területén fekszik. A megye alsó részének központi folyója a

Maros, vizsgálatom tárgyául az e folyó medencéjében fekvő települések megnevezései szolgálnak. A térség másik régiója az Erdélyi Fehér vármegye alsó részével kelet felől szomszédos Küküllő vármegye területén található. E terület meghatározó folyója az észak-keleti irányból érkező és délnyugat felé tartó Kis-Küküllő. Az általam vizsgált régió e folyó Küküllő vármegyei szakaszának vízgyűjtő területe.

A Maros és a Kis-Küküllő völgyi térség régióinak településszáma nem mutat jelentős különbséget (65 : 56), a településnevek száma azonban kissé magasabb a Maros-völgyi települések esetében (91 : 76). Területére nézve a két régió szinte azonos méretű (760 : 785 km²).

A) A Maros völgye régióban a fentiekben bemutatott régióknál jóval több külső név-alkotással létrejött, idegen eredetű, névátvétellel a magyar névrendszerbe került település-név található: német eredetű a *Burgberg*, *Birnbaum* és *Luprettal* név, flamand telepesek hozták magukkal a *Borbánd* (~ lat. *Borbantina*) nevet. De ide kapcsolódik Fehérvár német nyelvű *Weissenburg* (lat. *Wizzenburgensis*) névalakja is. Esetleg a jövevénynévek közé sorolható további három településnév (*Pad*, *Csongva*, *Háporton*). Nem ismerjük pontosan a *Lotrid* elnevezés eredetét. Az idegen betelepülőkre utaló *oláh* és *szász* etnonimák másodlagosan alakult kétrészes nevekben fordulnak elő (*Oláh-*, *Szászárkos*, *Szászpad*). A régió igen gazdag mikronévanyagában azonban csupán két jövevénynév található, az *Ompoly* folyó és az *Orbó* patak neve. Előbbi az ősi, indoeurópai névréteg része, közelebbi származása ismeretlen, utóbbi pedig szláv eredetre megy vissza.

B) A Kis-Küküllő völgyében az egyrészes elnevezések között néhány szláv és német nyelvből származtatható településnév adatolható. Szláv eredetre vezethető vissza a *Zsidve* és esetleg *Dombó* falu elnevezése. Ez utóbbi településnév esetében azonban véleményem szerint a korai ómagyar korban használatban lévő *Dombó* személynév miatt a magyar eredeztetés is azonos súllyal esik latba. Küküllővár nevének német nyelvű alakja a *Kümelburg*. A *Boneti* településnév olvasata és eredete bizonytalan, esetleg a későbbi német *Bones(dorf)* névforma előtagjának latinizált változata lehet. Idegen népességre utaló etnonima csupán a másodlagos alakulású kétrészes *Böszörményszancsal* névben található. A Kis-Küküllő által meghatározott régió korai ómagyar korból ismert mikronevei között egyetlen jövevénynév sem található.

2.3. A nyelvi térszerkezet bemutatása. Az egyes régiók nyelvi térszerkezetének elemzését az előzőekben bemutatott eredményekre építve végeztem el. A nyelvi térszerkezet vizsgálatának célja annak a bemutatása, hogy egy adott korban – vizsgálatunk esetében a korai ómagyar korban – valamely térségben milyen nyelvek voltak jelen. Ennek során azt próbáljuk meg felderíteni, hogy a nyelveket használó etnikumok mikor és hol telepedhettek meg. Ez pedig a történeti kutatások számára évszázadok óta az egyik legfontosabb nyelvészeti vizsgálati irány. Módszerül a nevek eredetének és történetének vizsgálata, a korábban már bemutatott névrekonstrukciós eljárás szolgál. E vizsgálat során az idegen eredetű (jövevénynévek, az etnonimák használatával megalkotott településnevek, a névköltöztetéssel a magyar helynévrendszerbe került elnevezések tanúsága alapján (de az ismeretlen és bizonytalan etimológiájú helyneveket is megemlítve) mutatom be, hogy a korai ómagyar korban a kilenc régióban milyen nyelvek voltak jelen.

2.3.1. A Sebes-Körös völgye. A Sebes-Körös völgyi régiók korai ómagyar kori nyelvi-etnikai képét a helynevek tanúsága alapján egyértelműen a magyarság határozta meg. Idegen ajkú lakosság korai, már a 13. század elején bizonyítható jelenlétére utaló magyar eredetű elnevezések jellemzően a folyó alsó szakaszán adathatók, ahol a településnevek szláv, székely, besenyő és böszörmény népelemekre utalnak. Az ide tartozó településnevek szerkezete is ezen a területen látszik archaikusabbnak: a népnevet tartalmazó egyrészes nevek mellett a kétrészes településnevek második névrésze földrajzi köznévként, amely idegen etnikum elsődleges megtelepülésére és környező magyar névadókra mutathat. Ezzel szemben a folyó felső folyása mentén az északi oldalon éppen csak megjelennek az egyrészes népnévi eredetű településnevek, s többségben vannak a kétrészes, későbbi típusú megnevezések. A felső déli régióban pedig csak a 14. század végétől jelennek meg a népnévi jelzővel álló, alapnevükben településnevet tartalmazó, a fentieknél is újabb névstruktúrájú elnevezések. Ezek a másodlagos alakulású nevek a megjelölt település(rész)ek időben későbbi alakulására utalnak, és egyúttal az *oláh* etnonimával jelölt román népességnek a magyarság által lakott falvakba a 14. század végétől, azaz a kései ómagyar korban történő utólagos betelepülését jelzik.

Mindez arra utalhat, hogy a Sebes-Körös alsó folyása mentén korábban megindulhatott az idegen népelemek betelepülése, betelepítése, mint a felső folyás mentén. Ez utóbbi térségben a korai adatolású két idegen eredetű településnévnek (*Bertény*, *Pestere*) nincs kor meghatározó értéke, de a fentiek fényében inkább tarthatók talán ezek is későbbi betelepülés nyelvi lenyomatának.

2.3.2. A Szamos völgye. Ebben a térségben a leggazdagabb az idegen eredetű helynévkincs. A Szamos völgyének nyelvi térszerkezete a Sebes-Körös térségéhez képest általában is kissé összetettebbnek, rétegzettebbnek tűnik. A településelnevezések és a mikronevek vizsgálata a Szamos-völgyi régió területén azonban mindezeketől is függetlenül döntően magyar nyelvi-etnikai jelenlétet bizonyít. A nem magyar eredetű helynevek etimológiája jellemzően szláv nyelvi-etnikai hatást jelez. Az e csoportba tartozó nevek legkorábban a 13. század második felétől bukkannak fel a forrásokban. Az idegen népesség elsődleges megtelepülését jelző jövevénynevek az itteni három régióban kiegyenlített arányban szerepelnek, ezeknek azonban nincsenek olyan nyelvi jellegzetességeik, amelyek alapján arra következtethetnénk, hogy helynévként már a magyarok betelepülése előtt léteztek volna. A forrásokbeli megjelenésük is inkább azt a korábbi véleményt támogatja, amely későbbi betelepülést valószínűsít. Az etnonimát tartalmazó településnevek kevésbé jellemzőek ebben a térségben, közöttük két kivétellel utólagos mellételepülésre utaló nevek szerepelnek a névanyagban. Az etnonimák a Doboka régióban szláv, a Kolozs régióban bolgár, szász és román, a Kolozs–Doboka régióban pedig szász népességre utalnak. Az archaikusabbnak tekinthető egyrészes nevek szlávokhoz köthetők, ami e népréteg korábbi megtelepedését jelzi. Az újabb helynévtípust képviselő kétrészes településnevek jelzői névrészában (a másodlagosan alakult nevekben) megjelenő *szász* és *oláh* jelző arra mutat, hogy ezeknek az etnikumoknak a betelepülése később történt meg a térségbe.

2.3.3. A Maros és a Kis-Küküllő völgye. Az általam elemzett helynévanyag e térségben távolról sem jelez olyan erős szláv jelenlétet, mint ahogyan azt korábban egyes szakirodalmi források, főképpen KNEZSA ISTVÁN (1938: 415, 418–419) és ICZKOVITS EMMA (1939: 46), illetve GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 2: 103) feltételezték. A térség két vízneve, az

Ompoly és az *Orbó* utalhat a szlávoknak a magyarokat megelőző itteni jelenlétére is, de ilyen bizonyítékként a KNEZSA által említett *Dombó* nevet (1938: 419) nem hozhatjuk fel, mivel a nazális magánhangzót tartalmazó szláv elemek magyarba kerülésének a kronológiájáról a mai szlavisztika más felfogást vall. Szláv betelepülőkre etnonimából alakult településnevek sem utalnak e térségben, ami eltér a másik két vizsgált térségtől. Erős német nyelvi jelenlétet mutat viszont a térség hét német eredetű településneve, amely kétségtávol betelepülő népességtől származik, mint ahogyan a Flandriából ide költöztetett *Borbánd* településnév is. Feltűnően alacsony viszont az etnonimával jelölt, szász telepesekre utaló magyar eredetű nevek száma. E névtípus ritkasága – erős német betelepülés mellett – ugyancsak a korábban vizsgált térségektől különböző vonása e térségnek. Ezek mellett román és bősörmény betelepülők utal egy-egy településnév.

2.4. A helynévmintázatok a három térségben. Ahhoz, hogy a Sebes-Körös, a Szamos, a Maros és a Kis-Küküllő völgyi térségek kijelölt régióinak névmintázatát, nyelvi-onomasztikai térszerkezetének komplex képét megrajzoljuk, elsőként a települések és településnevek keletkezését, gyarapodásuk és eltűnésük folyamatát kell feltárnunk. Ezt követi a településnevek funkcionális elemzése, amelynek segítségével a helynevek strukturális és szemantikai sajátosságairól alkothatunk képet, majd tárgyalnunk kell a településnevek változását, benne a névváltozatok, a névdifferenciálódás és a névcserje jelenségét. Mindezek után van lehetőségünk arra, hogy az egyes régiók névrendszerében megmutatkozó sajátosságokat, azaz a névmintázatok összevessük. Az egyes térségeket, s azon belül az egyes régiókat ebben az esetben is külön egységekben tárgyaltam.

2.4.1. A településnevek változási dinamikája. Az egyes régiók településnév-rendszerének ómagyar kori változási tendenciáit a településneveknek a forrásokban való legkorábbi felbukkanása és az onnan történt esetleges eltűnése fényében mutathatjuk be. A nevek feltűnése és eltűnése ugyanis – a relatív kronológia módszerét alkalmazva – megmutathatja az egyes térségek megtelepülése, településszerkezetének változása közti eltéréseket, ami fontos információkat nyújthat a településtörténeti kutatásoknak. A településnevek változásának dinamikája – ha leválasztjuk e változások közül a kifejezetten nyelvi indíttatásúakat – pedig utalhat az egyes térségek társadalmi változásainak eltérő ütemére, a birtokviszonyok, a gazdasági viszonyok eltérő fejlődésére is.

Az említett két, ellentétes irányú változást a három térségre vonatkozóan három önálló alfejezetben vizsgáltam meg.

A) A Sebes-Körös völgyében a 11. és 12. századból a központi szerepű *Várad*, illetve a közeli *Fugyi* és *Olaszi* nevét őrizték meg a források. A térségben megtelepült falvakat a 13. századtól mind a négy régióban egyértelműen a gyarapodás jellemzi. A növekedés mértékében azonban az egyes területek között számottevő különbség mutatkozik. A települések s ezzel párhuzamosan az őket jelölő településnevek számának a korai időszakban történő gyarapodása egyértelműen a Sebes-Körös alsó folyása mentén jelentősebb, ami azt jelezheti, hogy a folyó völgyének betelepülése ezen a területen indulhatott meg hamarabb. A legdinamikusabb, kiugró mértékű névmegjelenés a Sebes-Körös alsó folyásának bal parti (AD) településnév-állományában történt, a legkiegyensúlyozottabb képet e tekintetben pedig a Sebes-Körös felső folyásának bal parti (FD) területe mutatja, ami a betelepülés itteni folyamatos, elhúzódó voltára is utalhat. A nevek forrásokbeli feltűnésének fényében hektikusabbnak látszik a névkeletkezési folyamat a folyó északi partjának felső folyása (FÉ) mentén, és figyelemre méltó az ebben a régióban mutatkozó néveltűnés mértéke is. Ez arra

utal, hogy a négy régió közül itt zajlott le a megtelepülés a legkevésbé kiegyensúlyozott módon.

Az új nevek létrejöttét vizsgálva kitűnik, hogy a meglévő nevek mellett keletkezett névvariánsok korábban jelennek meg, mint az osztódás vagy mellételepülés következtében létrejött differenciálódott elnevezések, emellett a névvariánsok létrehozása sokkal állandóbb módja is a névalkotásnak, mint a névosztódás. A névcseré jelensége a 14. század közepéig csupán a folyó északi parti régiókban (FÉ, AÉ) adatolható.

B) A Szamos menti térségben a 12. század második felében felbukkanó korai elnevezések a két vármegye központi jelentőségű településeinek (*Doboka, Kolozs*) megnevezései. A 13. század első felében a nevek feltűnése legintenzívebben a Kolozs–Doboka régióban figyelhető meg. Ebből a szempontból a legkiegyensúlyozottabb képet a Kolozs régió mutatja: a 13. század harmadik negyedétől majd egy évszázadon át folyamatosan jelennek meg újabb és újabb településnevek. Időben hasonlóan elhúzódó ez a folyamat a Kolozs–Doboka régióban is, míg a Doboka régióban a nevek feltűnésében egyetlen rövid időszaknak, a 14. század első negyedének van kitüntetett szerepe.

Kolozsban a névfeltűnés mellett a néveltűnés is kiegyensúlyozott és nem igazán jelentős folyamat. Dobokában a nevek megjelenéséhez hasonlóan a nevek eltűnése is egyetlen században, a 14. század második negyedében jelez kiemelkedő mértéket. A Kolozs–Doboka régióban pedig a 14. század második negyedében mutatkozik egy nagyobb néveltűnési hullám.

A településnév-rendszer kialakulása a legkorábbi időszaktól eltekintve a Kolozs régióban látszik a legfolyamatosabbnak, a legkiegyensúlyozottabb dinamikájúnak. A nevek feltűnése ezt a térséget mutatja legrégebbi megszállásának. A másik két térségben, főleg a Doboka régióban a 14. században feltűnő nevek túlsúlya pedig arra utalhat, hogy megtelepülésében a hangsúlyos időszak a kolozsihoz képest későbbi lehetett.

A társadalmi háttérű névalakulásmódok közül Kolozsban a névcserének, Dobokában a névdifferenciálódásnak volt jelentősebb szerepe, míg a Kolozs–Doboka régióban e két folyamat azonos mértékben járult hozzá a névrendszer alakításához.

C) A Maros és a Kis-Küküllő mentén a Maros-völgyi (EF) települések neve korábban és nagyobb számban bukkant fel a forrásokban, mint a Küküllő megye vidékéről (Kü) származóké. Ebből óvatosan az Erdélyi Fehér megyei régió korábban induló és egyenletesebb ütemű megtelepedésére következtethetünk. Ezen a területen (EF) a 13. század vége az új elnevezések felbukkanásának csúcsidezőszaka, a 14. század elejétől újabb településnevek, ezzel együtt újabb települések egyre kisebb számban tűnnek fel. A Kis-Küküllő völgyében (Kü) pedig éppen ez az időszak jellemezhető a település- és településnév-gyarapodás leg-erőteljesebb korszakaként.

Az új elnevezések létrejöttében a Maros-völgyi (EF) területen a névcserének, a Kis-Küküllő völgyében (Kü) a névvariációnak volt meghatározó szerepe. A névcseré eredményeképpen feltűnő új településnevek aránya a vizsgált kilenc régió közül az Erdélyi Fehér régióban a legmagasabb. Ez a körülmény pedig a régió intenzív népességi és társadalmi változásaira is utalhat egyúttal.

2.4.2. A településnevek szerkezeti elemzése. A névmintázatok, azaz a helynévrendszerben megmutatkozó területi eltérések jól megragadhatók a településnevek szerkezeti sajátoságaiban is. Az egyes kisebb, regionális részrendszerek ugyanis hasonló vagy eltérő képet

mutathatnak az egy- és kétrészes elnevezések arányaiban és tulajdonságaiban, illetve a közöttük felfedezhető összefüggésekben és kapcsolataikban.

A régiók névrendszereit többféle szempontból tárgyaltam. Elsőként az egy- és kétrészes településnevek megoszlásáról, arányainak időbeli alakulásáról szóltam. Ezt követően az egyrészes neveket elemeztem morfológiai jegyeik alapján (itt szóltam a jövevénynevek arányáról is), majd szemantikai szempontból is megvizsgáltam ezeket. Ezután a kétrészes nevek két nagy szerkezeti típusát mutattam be: a földrajzi köznévi, illetve a településnévi utótaggal álló neveket. A régióként elvégzett vizsgálatok eredményét az egyes térségeket tárgyaló tartalmi egységek végén összegző alfejezetben mutattam be. Az eredmények értékelésében a településnevek egyes típusaival kapcsolatos relatív kronológiai ismereteinkre támaszkodhatunk. A relatív kronológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy az egyrészes nevek feltűnése tendenciáját tekintve egy-másfél évszázaddal megelőzi a kétrészesekét. Az egyrészes neveken belül archaikus szemantikai csoportként a társadalmi csoportnevekből (törzs-, foglalkozás- és népnevekből), valamint a személynévből alakult településnevek különíthetők el. A kétrészes neveken belül pedig a legújabb típusnak a településnévi alaptaggal állók tekinthetők. E jegyek különböző mértékű megléte alapján minősíthetők az egyes névrendszerek archaikusabbnak vagy éppen relatíve újabban keletkezettnek. E névmintázatok eltéréseiből pedig településtörténeti különbségekre is következtethetünk mind az időbeliség, mind a területiség vonatkozásában.

A) A Sebes-Körös völgyében idegen etnikumok jelenlétére utaló jövevénynevek a folyó alsó szakasza menti két régióban (AÉ, AD) nem fordulnak elő. Az egy- és kétrészes településnevek aránya a négy régióban viszonylag homogén képet tükrözve az egyrészes nevek döntő fölényét (90% közeli arányát) mutatja. Ettől jelentősebb eltérés az FÉ régióban látszik, itt a két névszerkezeti típus aránya kétharmad : egyharmad. A legarchaikusabb mintázat az AÉ régióban figyelhető meg, ahol a korai ómagyar korban nem fordul elő kétrészes településnév, s ehhez nagyon közeli sajátosságokat mutat az AD és az FD régió. Ez arra utalhat, hogy az AÉ-i régió településrendszere lényegében még azelőtt állandósult, hogy kialakult volna a kétrészes nevek divatja, és csaknem ugyanígy történhetett az AD és FD régióban is. Az FÉ régióban viszont a betelepülési folyamat ezekhez képest időben jóval tovább elhúzódhatott.

A morfológiai sajátosságokat vizsgálva kitűnik, hogy az alsó folyás mentén (AÉ, AD) az egyrészes településneveknek kevesebb mint egyharmada, a felső folyás mentén (FD, FÉ) kevéssel több mint a fele képzett, s leggyakrabban az *-i* és a *-d* képzővel állnak.

Szemantikai tekintetben archaikusabb névmintázattal rendelkezik az a régió, amelynek névanyaga a humán tartalmú, közvetlenül az emberre utaló (személynévből és társadalmi csoportnévből alakult) elnevezések nagyobb arányát mutatja. Ilyen az AÉ és az AD régió névkorpusza. Hozzájuk ebből a vizsgálati szempontból is az FD régió áll közelebb, míg az FÉ régió névmintázatának legfőbb jellemzője a természeti nevek magas aránya. Mindezek az alsó szakasz melletti régiók korábbi betelepülésére utalnak, s a felső szakasz melletti régiók elhúzódó, folyamatos benépesülését mutatják ugyanúgy, ahogyan korábban a településnevek változási dinamikájának vizsgálata is ezt jelezte.

B) A Szamos menti mindhárom régióban előfordulnak idegen, egyetlen kivétellel szláv eredetű helynevek. Névkorpuszukban szinte azonos arányban, kétharmados fölényrel szerepelnek az egyrészes településnevek, amiből arra lehet következtetni, hogy a térség betelepülése a Szamos-völgyi régiókban nagyjából egyidőben történhetett meg. E névrendszerek viszont a fenti három Körös menti régióhoz képest kevésbé archaikusak. Az egyrészes nevek szerkezeti típusai között azonban már mutatkozik a három Szamos menti régió között némi

eltérés. Míg a Doboka régióban alig akad képzővel létrehozott elnevezés, addig a Kolozs régió egyrészes településneveinek közel egyharmada mutat ilyen struktúrát. A névszerkezeti arányok alapján a két térség között áll a mintegy egyötödnyi képzett településnév-állományával a Kolozs–Doboka régió. A Körös menti régiókkal szemben e térségben az -s képző helynév-alkotó szerepe tűnik ki. Ezek az eltérések nem annyira kronológiai, hanem inkább területi különbségeket jeleznek.

A településnevek szemantikai típusait elemezve a legarchaikusabb névmintázatot jelző, közvetlenül (személynévvel és társadalmi csoportnévvel) humán környezetre utaló elnevezések arányában ugyan mutatkozik némi eltérés a térség három régiójában, ám ez a különbség nem tekinthető szignifikáns eltérésnek.

A Szamos menti térség három régiójának településnév-mintázata jóval egységesebb, kiegyensúlyozottabb képet mutat, mint amit a Sebes-Körös menti régiókban tapasztaltunk. Az egyes régiókban mutatkozó eltérések nem elég markánsak ahhoz, hogy azokból kronológiai jellegű településtörténeti következtetések is levonhatók lennének. Figyelemre méltó tehát, hogy az itteni adatok nem erősítik meg a nevek feltűnésének (változásának) dinamikája alapján levont, a kolozsi régió korábbi megtelepedésére vonatkozó következtetést.

C) A Maros és a Kis-Küküllő mentének két régiója közül az Erdélyi Fehér (EF) régióban nagyobb az egyrészes településnevek aránya: a korai ómagyar kor végére itt kialakult településnév-állománynak több mint a négyötöde ezt az egyszerűbb struktúrát mutatja. Mindez az Erdélyi Fehér régió névkorpuszában archaikusabb jellegére utal a Küküllő (Kü) régióhoz képest. Amennyiben a nagy térségek névszerkezeti arányainak együttes képét nézzük, a Maros és a Kis-Küküllő menti térség a másik két nagy térség közötti helyet foglalja el: a kétrészes nevek még nincsenek olyan arányban jelen, mint általában a Szamos menti régiók településnevei sorában, de gyakoribb előfordulásúak, mint a Sebes-Körös menti települések megnevezései között. Ez a három nagy térség betelepülésének időbeli eltérésére is utalhat.

Az egyrészes nevek két szerkezeti típusa közül mindkét régióban az alapalakban álló nevek aránya a meghatározó. A nem túl gyakorta használt képzők azonban az adott térségre jellemző nyelvi területi névmintázati eltérést mutatnak: a Maros menti (EF) régióban egyértelműen a -d képző szerepe jelentősebb (hasonlóan a Körös vidékéhez), a Kis-Küküllő mentén (Kü) pedig az -s névalakító szerepe erőteljesebb (hasonlóan a Szamos mentéhez).

Az egyrészes nevek szemantikai típusait vizsgálva feltűnik, hogy amíg az archaikusabbnak tekintett személynévi eredetű településnevek megjelenése a Kis-Küküllő régióban (Kü) csak a 13. század végétől adatolható, addig a Maros régióban (EF) már a 12. század végétől folyamatosan jelen van a településnevekben. A Maros menti (EF) régióban a természeti környezet is jelentősebb névadási motivációt jelentett.

Mindezek a névmintázatbeli sajátosságok a térségen belül az Erdélyi Fehér régió időben valamivel korábbi megszállására mutathatnak.

2.4.3. A településnevek változásvizsgálata. Az írott dokumentumokban megjelenő nevek számának növekedését nemcsak az újabb és újabb települések forrásokbeli feltűnése okozta, hanem a meglévő nevek változása, variálódása is. Az egyes régiók településneveiben megfigyelhető változási folyamatok nyelvi megvalósulását bemutattva tárgyalom a névvariánsokat, illetve az osztódással létrejött településnevek névdifferenciálódás útján keletkezett megnevezéseinek nyelvi jellegzetességeit. Ez utóbbi névalakok jelzői névrésznének

szemantikai jellegét jórészt külső, társadalmi motívumok befolyásolhatták, de érvényesülhettek benne egy-egy térségre jellemző nyelvi sajátosságok is.

A változásvizsgálatok során a névcseré jelenségére azért célszerű kitérnünk, mert valamely térség településneveinek változásai közül leginkább a névcserék utalnak valamilyen társadalmi indítékra (pl. a birtokos személyének megváltozása, idegen népelemek betelepülése), vagy akár művelődéstörténeti vonatkozásokat (pl. a patrocíniumi eredetű településnevek megjelenése) is felszínre hozhatnak. Ezek mögött azonban – szemben a differenciált nevekkal – ritkán állhatnak nyelvi természetű okok. A névcseré során a település használatban lévő elnevezése mellé létrejön egy teljesen más szemléleti alapon álló megjelölése. E nevek azonos denotátum (település) megnevezésére szolgálnak, de sem alaki, sem szemantikai tekintetben nincsenek egymással kapcsolatban. Egy ideig párhuzamos, lényegében szinonim használatúak, majd vagy az újabb keletkezésű, vagy esetleg az eredeti névforma kiszorítja a másikat a használatból (vö. TÓTH 2008: 59–63). A névcseréket az egyes régiókban konkrét változásaikban is bemutatom.

A névdifferenciálódás, a névvariáció és a névcseré szerepét a kilenc régióban megvizsgálva a neveket érintő változások körében egyértelműnek látszik a névvariáció általánosan kiemelkedő jelentősége. Csupán a Maros-völgyi (EF) régió tér el ettől, ahol a névcseré a leggyakoribb változástípus. Az egyes régiók névmintázatait azonban a három jelenség különböző mértékű megvalósulása eltérő módon alakítja. A névállomány változékonysága kiemelkedően jellemző a Sebes-Körös FÉ régiójában, és ugyanitt az AE és az FD régióban a legkisebb mértékű. Ez a jellegzetesség összhangban áll a nevek változási dinamikája és szerkezeti jellegzetességei kapcsán tett megállapításainkkal.

A névvariánsok jelenléte – a fentebb már említett általános gyakoriságon túl – leginkább Kolozs-Doboka (KD) régiót, illetve a Sebes-Körös völgyének FÉ és AD régióját jellemzi, de nagyobb arányban bukkannak fel variánsok Küküllő (Kü), valamint Doboka (D) és Kolozs (K) régió településnevei között is. A névvariánsok keletkezési módjait azonban az egyes jelenségek kis száma, illetve a folyamatok irányának megítélési nehézségei miatt térségekhez kapcsolódóan jellemezni, tipizálni nem lehet. A típusalkotás lehetőségeit e téren egyfelől a kronológiai határok kitágítása, másfelől a térbeli vizsgálatok kiterjesztése segítheti elő.

A névdifferenciálódásnak a vizsgált térségek ómagyar kori névkincsének formálásában kevésbé volt meghatározó szerepe. Az így létrejött településnevek a kilenc régió közül Doboka (D) régióban és a Sebes-Körös felső folyásának déli oldalán (FD), valamint a Kolozs-Doboka (KD) és a Küküllő (Kü) régióban fekvő települések nevei között vannak nagyobb arányban jelen. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Sebes-Körös völgyének négy régiója közül háromban egyáltalán nem mutatkozik ez a változási folyamat, a kései ómagyar korban viszont ott is akadnak ilyen példák. E változások mögött mindig településtörténeti indítékok húzódnak meg.

A kilenc régió közül a névcseré leginkább a Maros-völgyi Erdélyi Fehér (EF) régióban vett részt az új elnevezések létrejöttében, illetve a többi régióhoz képest ez a folyamat a Sebes-Körös völgyének felső északi régiója (FÉ) névkörpuszában a kialakításában is nagyobb szerepet játszott. A névcseré folyamata döntően az egyrészes településneveket érintette. Amíg a végleg vagy csupán átmenetileg eltűnő nevek között szereplő egy- és kétrészes megnevezések egymáshoz viszonyított aránya 7 : 1, addig az újonnan megalkotott egy- és kétrészes nevek aránya már csupán közel 2 : 1. Ennek a változásnak a hátterében minden bizonnyal a településnév-divat átalakulása, a településnév-adásban bekövetkező

modellváltás, az alkalmazott névstruktúrák általános változási tendenciája állhat. A név-tipológiai vizsgálataim ugyanis azt mutatják, hogy a korai ómagyar korban időben előre haladva az egyrészes nevek mellett a névalkotók egyre nagyobb számban hoztak létre két-részes elnevezéseket. Az általam vizsgált régiók névkorpuszváltozása ebbe a diakrón folyamatba simul bele.

Némileg csekélyebb, de mégis említésre méltó változás tapasztalható az eltűnő és az újonnan feltűnő településnevek szemantikai sajátosságaiban. A korábbi alakulású vagy párhuzamosan használt, esetleg átmenetileg vagy végleg lecserélt településnevek döntő többsége a humán környezetre utaló elnevezések közé tartozik. Az ilyen szemantikai tartalommal rendelkező nevek száma megegyezik a természeti környezetre utaló és az idegen vagy bizonytalan eredetű, így a beszélők számára bizonytalan szemantikai tartalmú elnevezések együttes számával. A névcserében részt vevő új településnevek legjellemzőbb, a többi névadási indítékhoz képest négyszeres arányt mutató motivációja ugyancsak a humán környezet volt. Mindez azzal van kapcsolatban, hogy a névcserék nagy hányada mögött a település történetében meghatározó jelentőségű, főleg birtoklástörténeti mozzanatok állnak.

3. Az új tudományos eredmények tételes összefoglalása

1. Az általam elvégzett vizsgálatok bizonyítják, hogy a dolgozatban alkalmazott új módszerek, a relatív kronológia és a történeti helynév-rekonstrukció alkalmas a névvizsgálatok korábbi eredményeinek felülvizsgálatára, pontosítására, illetve újabb következtetések megfogalmazására.

2. A relatív kronológia segítségével bizonyíthatóvá vált, hogy az egyes korai helynév-típusok kialakulásának, produktívítási időszakának a történeti helynév-tipológia által majd egy évszázada megállapított merev kronológiai határai tarthatatlanok.

3. A történeti helynév-rekonstrukció komplex elemzési módszerének alkalmazásával a közkézen forgó, elfogadott helynév-etimológiák több esetben is felülvizsgálhatók, kiigazíthatók. Ennek azért is nagy a jelentősége, mert használatával több, a korábbi tudományos művek által főként szláv eredetűnek tartott helynévről bizonyítható magyar eredete, de legalábbis megkérdőjelezhető szláv származtatása.

4. A vizsgált térségek névanyagának komplex elemzése, azaz a nyelvi bizonyítékok alapján megállapítható, hogy az idegen népcsoportoknak, döntően a szláv etnikumnak a jelenléte a korai ómagyar korban ezekben a térségekben kisebb mértékű volt, mint azt a névtudomány és a történettudomány a korábbi elemzések alapján vélte.

5. A disszertáció eredményei bizonyítják azt, hogy a természetföldrajzi sajátosságok alapján elhatárolt vizsgálati egységek jó kiindulópontot jelenthetnek nyelvészeti-névtani vizsgálatokhoz. A természeti viszonyok által meghatározott területi egységek a legtöbb vizsgálati szempontot tekintve eltérő névmintázatot mutatnak, névrendszereik összevethetők. A névmintázatok alapján – az onomasztikán túlmutatóan – településtörténeti, birtoklástörténeti sajátosságokra is következtethetünk.

6. A fentiekből következően az onomasztika interdiszciplináris jellege a disszertációban elvégzett vizsgálatok alapján is egyértelműen látszik. A dolgozat alapvetően nyelvtörténeti-névtörténeti kutatások eredményeire épít, e tudományos keretben kíván működni, eredményei ezt a tudományterületet gazdagítják. Emellett azonban figyelemmel van a történettudomány által feltárt tudásanyagra, másfelől ennek ismeretanyagát kívánja gyarapítani oly módon, hogy ugyanakkor a körkörös érvelés hibájába ne essen bele. A rendelkezésére álló forrásanyagot csakis a nyelvtudomány saját elméleti keretei között, saját (azaz nyelvészeti) módszerekkel vizsgálja, s az így módon az egyes tudományokon belül kialakult, egymástól

független eredmények egymásra vetítésével már valóban helytálló újabb ismeretekhez juthatunk. A dolgozat eredményei így a történettudomány számára is relevánsak lehetnek.

Hivatkozott irodalom

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- ICZKOVITS EMMA 1939. *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. Sylvester Nyomda, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. Szent István Társulat, Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 111–313.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

RÁCZ ANITA

egyetemi docens; Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék; Debrecen

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9917-6625>, e-mail: racz.anita@arts.unideb.hu

